

שבע מידות כנגד יג מידות

מים ראשונים: הכוונה כאן ל-יג מידות של רחמים ולא ל-יג מידות בהן התורה נדרשת. גם שם, אגב, יש את היחס 7/13. ראה ספרא ברייתא דרבי ישמעאל: "הלל הזקן דרש שבע מדות לפני זקני בתירה, קל וחומר, וגזרה שוה, ושני כתובים, וכלל ופרט, וכיוצא בו במקום אחר, ודבר למד מענינו, אלו שבע מדות שדרש הלל הזקן לפני זקני בתירה". שם הייתה, כך נראה, הרחבה מ-7 ל-13 ואילו כאן יש רדוקציה מ-13 ל-7 כפי שנראה. ולא נאמרו דברי פתיחה אלה אלא לחידודי מילתא (מגילה ו ע"ב).

ויעבר ה' על פניו ויקרא ה' ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת: נצר חסד לאלפים נשא עון ופשע וחסאָה ונקה לא ינקה פקד עון אבות על בנים ועל בני בנים על שלשים ועל רבעים: (שמות לד ו-ז).¹

ועתה יגדל נא כח אדני פאָשר דברת לאמר: ה' ארך אפים ורב חסד נשא עון ופשע ונקה לא ינקה פקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים: (במדבר יד יח).²

לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי ה' אלהיך אל קנא פקד עון אבת על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי: ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא: (שמות כ ה-ז).³

ואתה אדני אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת: (תהילים פו טו).⁴

ראש השנה יז ע"ב

"ויעבור ה' על פניו ויקרא" - אמר רבי יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפילה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין - יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם. ה' ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם, ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה.⁵

¹ בזיהוי יג המידות יש שיטות רבות. ראה שטיינזלץ בגמרא ראש השנה יז ע"ב שסיכם את כל השיטות (תשע במספר!). ובספר התודעה הביא כשיטה פשוטה את הזיהוי הבא: ה', ה', אל, רחום, וחנון, ארך אפים, ורב חסד, ואמת, נוצר חסד לאלפים, נושא עון, ופשע, וחסאָה, ונקה לא ינקה. ואנו לא אומרים "לא ינקה" עפ"י תוספתא יומא פרק ד הלכה ט: "מנקה הוא לשבים ואין מנקה לשאין שבים. וזה נושא נפרד ורחב מיני ים ואכמ"ל.

² כאן, בפרשתנו, חוזר משה על המידות שכבר הזכיר בספר שמות אבל רק על חלק מהן. כמה? תלוי בשיטה לפיה מונים את המידות בספר שמות. אבל נוכל לומר, לפי רוב השיטות, שמשה מחסיר את המידות הבאות: אל, רחום, חנון, אמת, נוצר חסד לאלפים, חטאה ומכאן לקחנו את הכותרת "שבע מידות". והשאלה המתבקשת היא מדוע מזכיר כאן משה רק חלק מהמידות? בפרט שהוא מקדים לפסוק זה את הפסוק הפותח ואומר: "ועתה יגדל נא כוח אדני כאשר דברת לאמר", היינו הוא עצמו מאזכר את האירוע של ספר שמות ואת יג המידות שנאמרו שם. אז מדוע הוא מקצר כאן ואיננו מזכיר את כל יג המידות? אם "יגדל", למה יקטן? ומהו "לאמר"? זאת עוד, משה ממשיך ומונה תכונות של הנהגת הקב"ה (גם אם אינן במניין הרשמי של "יג המידות"): "וְנִקְהָ לֹא יִנְקֶה פֶקֶד עוֹן אָבוֹת עַל בְּנִים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רְבָעִים" - תכונות שלא נשמעות כמליצת יושר ותחנונים!

³ את שורשי מידות הקב"ה, ברשימה חלקית זו או אחרת, ניתן למצוא כבר בעשרת הדברות. אבל משה לא הסתפק בתכונות אלה וביקש: "וְעַתָּה אִם נָא מְצַאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ הוֹדְעֵנִי נָא אֶת דְּרָכְךָ וְאֶדְעֶךָ לְמַעַן אֲמַצֵּא חֵן בְּעֵינֶיךָ וְכוּ' " (שמות לג יג). ובמענה לבקשה זו מגלה לו הקב"ה את "יג המידות. ואימת? בעת שעלה להר עם הלוחות השניים על מנת שהקב"ה יכתוב עליהם "אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הָיוּ עַל הַלְחֹת הָרְאשִׁימִים אֲשֶׁר שִׁבַּרְתָּ". הלוחות השניים הם סמל הריצוי והכפרה על חטא העגל. אז מדוע משה משנה כאן?

⁴ עד שנענה לשאלה העיקרית, נפנה ונראה שהשימוש במטבעות הלשון הכלולות ב"יג המידות, בצירוף זה או אחר, מלא או חלקי נמשך גם אחרי משה, גם אחרי התורה. בעל ספר תהלים משתמש במטבעות לשון אלה כאן ובעוד שני מקומות: פרק קג פסוק ח: "רחום וחנון ה' ארך אפים ורב חסד", ופרק קמה פסוק ח: "חנון ורחום ה' ארך אפים ויגדל חסד". וכן הוא במקומות רבים בתנ"ך: יואל ב יג: "וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם כי חנון ורחום הוא ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה", יונה ד ב: "כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה"; נחום א ג: "ה' ארך אפים וגדל כח ונקה לא ינקה" וראה גם נחמיה ט זי ועוד. מכל מובאות אלה, אנו למדים שהנביאים והכתובים הלכו בדרכו של משה של פרשתנו ומשתמשים במטבע הלשון המקורית של משה של ספר שמות, אך באופן סלקטיבי. שים לב שיואל ויונה גם מוסיפים מידה "ונחם על הרעה" שאמנם מוזכרת בספר שמות, אבל לא כמידה של הקב"ה, אלא כפעולה ומעשה (הרבה לפני אזכור יג המידות ע"י משה) - "וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו" (שמות לב יד). הנביאים שהיו הרבה שנים לאחר המעשה ראוה כמידה נוספת.

⁵ כבר הקדשנו גיליון מיוחד לאזכורים של הביטוי "אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו" בדפים המיוחדים. מה כאן "אי אפשר לאומרו"? שהקב"ה מתעטף בטלית כשליח ציבור? הרי פשוט שאין זה אלא משל ציורי. המילה "ויעבור" שמזכירה את שליח הציבור שעובר לפני התיבה ועומד, בעוד שכל הקהל יושב? או אולי עצם ההודעה מראש כיצד ניתן לקבל כפרה על חטאים בתפילה? ראה אגב מחלוקת הפרשנים מי הוא שקרא, הקב"ה או משה? כך או כך, ביטוי זה מעצים את הסוד או הכח הגדול שניתן למשה ב"ג המידות, בין אם הקב"ה קרא אותן ובין אם משה, עקב "הודעת דרכי ה'" "הבין אותם וקרא מעצמו.

"אל רחום וחנון" - אמר רב יהודה: ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם, שנאמר: "הנה אנכי כורת ברית" (שמות לד ו').⁶

מסכת סנהדרין דף קיא עמוד א

"וימהר משה ויקוד ארצה וישתחו" - מה ראה משה? רבי חנינא בן גמלא אמר: ארך אפים ראה, ורבנן אמרי: אמת ראה. תניא כמאן דאמר ארך אפים ראה, דתניא: כשעלה משה למרום מצאו לקב"ה שיושב וכותב ארך אפים. אמר לפניו: ריבונו של עולם, ארך אפים לצדיקים? - אמר לו: אף לרשעים. אמר ליה: רשעים יאבדו. - אמר ליה: השתא חזית מאי דמבעי לך. כשחטאו ישראל אמר לו: לא כך אמרת לי, ארך אפים לצדיקים?⁷

רמב"ן במדבר פרק יד פסוק יז

והזכיר במדות "ארך אפים ורב חסד" ולא הזכיר "אמת", כי במדת אמת יהיו חייבים.⁸ ולא הזכיר "נוצר חסד לאלפים", כי לא בזכות אבות נתפלל משה עכשיו, ולא הזכיר בתפילה הזאת לאברהם ליצחק וליעקב ... בעבור שהארץ ניתנה לאבות ומהם ירשוה, והם מורדים באבותם ולא היו חפצים במתנה שלהם אשר האבות היו בוחרים בה מאד ... ולא הזכיר "וחטאה", בעבור שאלו מזידיים ופושעים. ולא ידעתי למה לא הזכיר "רחום וחנון", אולי ידע משה כי הדין מתוח עליהם ולא ימחול לעולם, לכן לא ביקש רק אריכות אפים שלא ימיתם כאיש אחד ולא ישחטם כצאן במדבר שימותו במגפה.⁹

ובעבור שלא בקש עתה אלא אריכות אפים אמר לו "סלחתי כדבריך" שאהיה להם ארך אפים ורב חסד. והזכיר "פוקד עון אבות", לאמר שאם יראה שלא למחות עונם יפקוד עון אבות על בניהם ולא ארך אפים יקחם, ומזה היתה הגזרה לקבוע להם בכיה לדורות בלילה הזה כי פקד עונם על זרעם ... ואמר "סלחתי כדברך" לעם בכללן שלא יכס בדבר ויורישם ויעשה אותו לגוי גדול ועצום ממנו והם וזרעם יאבדו מן הארץ, אבל יסלח להם שיירשו בניהם את הארץ ושלא ימותו הם במגפה, וגזר שיתמו פגריהם במדבר וימותו שם כל אחד בבוא יומו.¹⁰

⁶ מדרש זה מעצים את קושייתנו. אם זהו סדר התפילה שלימד הקב"ה את משה לומר "כל זמן שישראל חוטאים", אם ה' נאמר פעמיים: אחד לפני שהאדם חטא ואחד "לאחר שיחטא ויעשה תשובה", אם "ברית כרותה ליג מדות שאינן חוזרות ריקם", מדוע באמת לא אמר משה אותן במלואן? מדוע הזכיר שם ה' (מידת הרחמים) רק פעם אחת? מדוע לא הזכיר "רחום וחנון"?

⁷ הדגש הוא על ארך אפים - זו המידה העיקרית. בדרך זו של הגמרא הלכו רבים מפרשני המקרא בראשם רש"י ואף חברו את הדברים עם הפסוק הקודם "ועתה יגדל נא כוח אדני כאשר דברת לאמר" ולא ראו בו קושי, אלא אדרבא, פתרון וחיזוק. מידת אריכות אפים היא ה"גדל נא". ראה אבן עזרא במדבר יד יז: "יגדל נא - קרוב מאריכות אפים, כי כל מי שהוא ארך אפים, יש לו כח גדול לשבור כעסו". ורשב"ם שם: "יגדל נא - להאריך אפך, כדכתיב: טוב ארך אפים מגיבור ומושל ברוחו מלוכד עיר".

⁸ זה אותו משה של "יקוב הדין את ההר" (סנהדרין ו ע"ב). "אבל אהרון אוהב שלום ורודף שלום, ומשים שלום בין אדם לחבירו" (שם) וגם בין ישראל ובין אביהם שבשמים. האם אהרון היה נוהג אחרת ממה? והקב"ה עצמו? ראה בראשית רבה ח ה: "א"ר סימון: בשעה שבא הקב"ה לבראות את אדם הראשון, נעשו מלאכי השרת כיתים כיתים, וחבורות חבורות, מהם אומרים אל יבא, ומהם אומרים יבא ... חסד אומר יבא שהוא גומל חסדים, ואמת אומר אל יבא שכולו שקרים ... מה עשה הקב"ה? נטל אמת והשליכו לארץ ... אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: ריבון העולמים מה אתה מבזה חותם שלך?! תעלה אמת מן הארץ, זהו שכתוב "אמת מארץ תצמח". יאמר לך משה: הקב"ה יכול להשליך את האמת ארצה, אבל אני לא. אדרבא, מבחני הוא להצמיח את האמת. אני לא יכול לומר "ואמת" וגם לא "נוצר חסד לאלפים" שהרי הבנים בגדו כאן בברית עם האבות. וכבר עמדו המדרשים והפרשנים על ההבדל הגדול שבין חטא העגל שם מוזכרים האבות ובין חטא המרגלים שאינם מוזכרים.

⁹ משה מזכיר רק את המידות השייכות לעניין ובודאי לא אלה שעלויות ח"ח לקטרג. בדרך זו הלך כבר אבן עזרא (שקדם לרמב"ן) בפירושו לשמות לד ו: "ולא הזכיר השם השני שהוא תאר, כי השם רצה להשמיד, ולא אל, כי אין צורך להזכיר המידה הזאת, ולא רחום כי ישראל לא היו פתאים. ולא חנון. כי לא נעשה להם חסד שיציעו אל השם להושיעם. והזכיר ארך אפים. כי היו רשעים. ורב חסד. לכל הוא. ולא הזכיר ואמת, כי היו חייבים. והזכיר נושא עון ופשע. ולא הזכיר וחטאה, כי לא היו שוגגים". (רמב"ן אולי כן סבור שחטא המרגלים היה בשגגה, ראה פירושו לפסוק יט, מובא בדברינו [סלחתי כדברך - ואולם](#)). ראה גם פירושו אבן עזרא על הפסוק בתהילים קג ח: "רחום וחנון ה' ארך אפים ורב חסד" ששם דוד מזכיר רק חלק מהמידות: "הזכיר מהשלוש עשרה מדות מה שצריך לו על דבר תחלואיו כאשר עשה משה בעת תפילתו כי לא הזכיר רחום וחנון ולא ה' נוצר חסד לאלפים וכבר פירשתי הטעם במקומו ודוד הזכיר רחום וחנון ארך אפים ורב חסד והזכיר נוצר חסד לאלפים וזהו וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו". ראה גם פירושו אור החיים שהולך בדרך דומה לרמב"ן ולאבן עזרא וכן משך חכמה בפרשתנו.

¹⁰ כאן צועד רמב"ן צעד משמעותי נוסף. אזכור חלקי וסלקטיבי של יג המידות גורר גם סליחה סלקטיבית וחלקית: "סלחתי כדברך". כמו שבקשת. בקשת על מידת "ארך אפים", תקבל סליחה של אריכות אפים. לא כליה גמורה. לא "אכנו בדבר ואורישנו" האבות ולא הבנים. אבל גם לבנים תמיד ייזכר העניין כתמרוז אזהרה ואם יחטאו גם הם, איגלאי מילתא למפרע שיש כאן "בכיה לדורות", כפי שאכן קרה. וכך גם פירש אור החיים: "לא סלחתי על העוון בהחלט, אלא כדברך שלא אהרגם כאחת ... אבל על כל פנים יעשה בהם משפט באריכות פנים" וכן ברשב"ם: "סלחתי - סולח אני עכשיו ... שלא אכנו בדבר בפעם אחת אלא אאריך להם עד ארבעים שנה". האם טעה משה כשביקש רק על אריכות אפים? האם זה הסיכון שצריך לקחת מי שהאמת נר לרגליו? או שמא ידע משה שאם יבקש את כל יג המידות לא יקבל גם את זו? עכ"פ, קצת פלא הוא שאנחנו משתמשים בפסוק זה בימי הסליחות והרחמים מבובן של סליחה מלאה, ללא שום "מגבלה".

מסכת יומא דף סט עמוד ב

ורב מתנא אמר: "האל הגדול הגיבור והנורא". (נחמיה ט לב)¹¹. והא דרב מתנא מטייא לדרבי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה? - שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר: "האל הגדול הגיבור והנורא" (דברים י ז). אתא ירמיה ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר נורא.¹² אתא דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בבנין, איה גבורותיו? לא אמר גיבור.¹³ אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים.¹⁴

שבת שלום
מחלקי המים

מים אחרונים 1: נושא קרוב ומשלים לדרך זה הוא "סלחתי כדברך – ואולם" שגם לו הקדשנו דף מיוחד בפרשה זו. הסליחה לא הייתה שלימה וכשמשנה מבקש "סלח נא" הוא כבר מבין זאת ולפיכך אולי גם לא מבקש מעבר למה שיודע שיכול לקבל. "ואולם..." עומד ומהדהד כנגד "סלחתי כדברך" והוא גם שפוגם ב"ג המידות וגורם למשה להתמקד בשבע ובהן בעיקר "ארך אפים". וממנו למדו כאמור הנביאים ליטול מהסל את הנחוץ והראוי לפי מחשבתם הטובה באותו מקום ובאותה שעה. ואנחנו אומרים את הרשימה המלאה כמשה הראשון. לא מפני שאנחנו טובים ממשה (השני) ומהנביאים, אלא אדרבא, משום שאין בנו כח לתקן ולחדש תפילות ולכוון למקום ולשעה.

מים אחרונים 2: שונה אזכור המידות ביונה משאר הנביאים ובפרט ממשה. משה מתפלל ל"ג מידות כריצוי ובקשת סליחה לדורות, ואילו יונה "מתפלל" כנגד הסליחה – על שהקב"ה סלח לאנשי נינוה, ככתוב בראש פרק ד בספר יונה: "וַיִּרַע אֵל יוֹנָה רָעָה גְדוֹלָה וַיִּחַר לוֹ: וַיִּתְפַּלֵּל אֵל ה' וַיֹּאמֶר אָנָּה ה' הֲלוֹא זֶה דְבָרִי עַד הַיּוֹתֵי עַל אֲדָמַי עַל כֵּן קָדַמְתִּי לְבָרַח תַּרְשִׁישָׁה כִּי יִדְעֵתִי כִּי אַתָּה אֵל חַנוּן וְרַחוּם אַרְךָ אַפִּים וְרַב חַסֵּד וְנָחֵם עַל הָרָעָה: וְעַתָּה ה' קַח נָא אֶת נַפְשִׁי מִמֶּנִּי כִּי טוֹב מוֹתִי מִחַיִּי? עַד כֹּדִי כִּי כַעַס יוֹנָה עַל שֶׁנִּסְלַח לְאֲנָשֵׁי נִינוּה!?! וְאִם כֵּךְ יֵשׁ גַּם לְשֹׂאֵל: לְמָה נִבְחָרָה הַקְּרִיאָה בְּסִפְרָה יוֹנָה בְּמִנְחָה שֶׁל יוֹם הַכִּיפּוּרִים בַּעַת "כִּי פָנָה יוֹם"? הֲרֵי יוֹנָה כַּעַס עַל הַתְּשׁוּבָה שֶׁל אֲנָשֵׁי נִינוּה. תְּשׁוּבָה חֲלֵקִית נִמְצְאָה בְּדַבְרֵינוּ אֲנָשֵׁי נִינוּה בְּיוֹם הַכִּיפּוּרִים. רָאֵה בְּפֶרֶט מֵיִם אַחֲרוֹנִים שֶׁם.

מים אחרונים 3: באשר לביטויי "אמת מארץ תצמח" וכן שחותמו של הקב"ה הוא אמת, הנה פרפראות לחכמה.¹⁵ כנגד "אמת מארץ תצמח" (תהלים פה יב) מקובל להציג את האמרה "לשקר אין רגליים". מדוע? משום שלאותיות אמ"ת יש רגליים (בסיס) טוב להעמידן על השורה (על השיטין) ולכתוב אותן כיאות. אבל לאותיות שק"ר אין שתי רגליים להעמידן יציב על השיטה.¹⁶ ראה מקור בגמרא שבת קד ע"א: "מאי טעמא שיקרא אחדא כרעיה קאי, ואמת מלבן לבוניה? - קושטא - קאי, שיקרא - לא קאי". ושם גם שאותיות אמ"ת פרושות על פני כל האל"ף ב"ת: תחילה, אמצע וסוף, בעוד שאותיות

¹¹ הגמרא שם דנה בפסוק מספר נחמיה (ח ו): "ויברך עזרא את ה' האלהים הגדול" ומציעה מספר הסברים מהו "הגדול", כולל דעה שעזרא השתמש בשם המפורש (מחוץ לבית המקדש). ורב מתנא, בגמרא שלנו מציע פירוש צנוע יותר שעזרא החזיר את הנוסח "האל הגדול הגיבור והנורא" כמו שאמר משה..

¹² פרק לב פסוק יח בירמיהו: "עשה חסד לאלפים ומשלם עון אבות אל חיק בנייהם אחריהם האל הגדול הגבור ה' צבאות שמו".
¹³ דניאל פרק ט פסוק ד: "ואתפללה לה' אלהי ואתודה ואמרה: אנה אדני האל הגדול והנורא שמר הברית והחסד לאהביו ולשמרי מצותיו". שים לב שגם בדניאל וגם בירמיהו יש אזכור חלקי ועקיף של יג המידות בהן אנו עוסקים.

¹⁴ מדרש זה יכול, אולי, לשמש מפתח להבנת הנושא שלנו. אנשי הכנסת הגדולה, אשר הלכו ותקנו את נוסח התפילה, חוזרים אל הנוסח הראשון של משה. כך בתארי הקב"ה (לא להפחית וגם לא להוסיף, ראה ברכות לג ע"ב) וכך גם במידותיו. ברגע שאומרים נוסח קבוע, אולי לא תמיד זו "אמת מוחלטת", אבל זה הנוסח. ובאשר לאמת, זו הרי תלויה גם בנקודת הראות של האדם. מי שרוצה יכול לראות את גבורתו של הקב"ה ואת נוראותיו גם ברגעים קשים (ראה בהמשך הגמרא שם: "ואלו הן נוראותיו? - שאלמלא מוראו של הקב"ה היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות"). דניאל, ירמיהו והנביאים בהם פתחנו: נחום, יואל, יונה ובעל ספר תהילים, הולכים בדרכו של משה של פרשתנו, בדרך האמת. (ראה בהמשך הגמרא שם: "ורבנן (ירמיהו ודניאל) היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה? - אמר רבי אלעזר: מתוך שיודעין בקב"ה שאמתיו הוא, לפיכך לא כיזבו בו", ולפי פירוש רמב"ן הם מסתמכים על משה עצמו שמשנה משיטתו כדי לא לכזבו!). אבל הם גם חיים בתקופה בה מטבע הנוסח עוד לא הוטבעה. לעומתם, אנשי הכנסת הגדולה, חז"ל ומסדרי התפילה לדורותיהם, הולכים בדרכו של משה של ספר שמות, חוזרים אל השורשים ורואים דווקא בארך אפים של הרשעים, כולל עבודה זרה שהלכה והתגברה בארץ ישראל באותה תקופה (ברכות נו ע"ב), את מידותיו של הקב"ה. ממשה של פרשתנו, מהנביאים לומדים שהאדם צריך לכוון לאותן מידות הרלוונטיות למצב המסוים בו הוא נמצא, בבחינת "נא כל מידה נכונה", ולא לומר את יג המידות כ"צפצוף הזזיר" (כזורי ב כד). אבל הנוסח הוא של משה של ספר שמות, זה נוסח הברית: "הברית אשר כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם".

¹⁵ מסכת אבות ג יח: "תקופות וגימטריות פרפראות לחכמה". בשבת שלח לך קוראים מי שקורא את פרק ג במסכת אבות.

¹⁶ אבל יש שיטה אחרת שהיו כותבים את האותיות תלויות על השורה למעלה.

שק"ר צמודות זו לזו? משום שהאמת היא נדירה והשקר שכיח.¹⁷ מכאן ל"חותמו של הקב"ה שהוא אמת". ראה בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשת וישלח פרשה פא: "מהו חותמו של הקב"ה אמת? ... אמר ר' שמעון בן לקיש: אלף בראש האותיות תיו בסופן שלאותיות מ' באמצען, על שם אני ראשון ואני אחרון ומבלעדי אין אלהים". אבל מ"ם שהיא האות ה-13 אינה אמצע של 22 האותיות? סתור את החידה. רמז: מנצפ"ך.

¹⁷ ילקוט שמעוני תורה פרשת בראשית [המתחיל ברמז א]: "אותיות של אמת בשתי רגלים ושל שקר ברגל אחד - כל שעושה אמת מקוים ושקר אינו מקוים. אותיות של אמת מרוחקין זה מזה ושל שקר מקורבין- אמת קשה לעשות ושקר עומד אחרי אוזן".